

1 Ó-Egyiptom térbeli~időbeli környezete.

(tájtörténeti~kultúratörténeti vázrajz)

*Núbia ~ Ó-**Etyo_Lβi'(a)

*Szəwän/kopt:Szevén/*Szu'ne_Lt/Szü'éné/Asszuán = 1.katarakta: csak alatta van a Nílusnak galéria-ártere; felette sziklaszurdokban folyik (ma mindkét oldalról a pereméig: sivatag) = Asszuánnál volt *az Óbirodalom* D-i határa; ettől D-re a 2. kataraktáig ≈ a mai Nasszer-tó felső részéig a tágabban vett *Wawat*: a tkp.*Wa-wat + a Nílus bal parti *^lrtye ['irtie] + *Satyu [satiu] törzs területei (nekik is „szól” majd pl. Abu Szimbel !), azaz **Alsó-Núbia**[□], amely a *Középbírodalom* része volt; [tőlük K-re: a poszt-capsi(!), a Középbírodalomban **medzsa*-y-ként, a hellénista+római korban 'b'-*Lemmü*-ként leírt törzs, ma: *bedzsa* kusita törzs]; { **babat*/**wawat kései*(!) kiejtése „uauat” is lehetett... };
efölött kb. a 4. kataraktáig a tkp. ***Kuš** (in: *Napata*), azaz a tkp. **Felső-Núbia**[□], [K-en u.az, mint Alsó-Núbiánál] .

A teljes („mindkét”) Núbia az Újbirodalom „alkirályság” rangú része volt: mind Wawat, mind Kuš tartományt közös alkirályuk egy-egy helyettese igazgatta; a Napata-körzetbeli Ĝebel-Barkal-on Ámon-szentélyt építettek.

[□]= az (eo-)núba alapnép = a Nílus-menti *vörös„hamita”= neo-veddid* (aldunai-gén, r.„protomediterránoid”) *race* (Jungacheul ill. A-L-M utódok) - a „Wawat aranya” és a „Kuš aranya” előállítói - nevük „részállt” árujukra: óegyiptomiul arany = nub'; utóbb maguk az óegyiptomiak is találtak aranyat a **Gebtiu/Koptosz*-i Nílus-szakasztól DK-re a núbiai határig: ez volt a „Gebtiu-i/koptoszi arany” nevű kereskedelmi áru. Az (eo-)núbák zöme „később” a mai Núba-hegység vidékére költözött, és a nilota Sprachbund részévé vált, erősen negroidizálódva.

Az Újbirodalom III. Ramszesz Kr.e. 1153-beli halála utáni rohamos szétzilálódása során Egyiptom núbiai fennhatósága egyre inkább névlegessé vált, az Újbirodalom „jogi” vége (1075) után pedig - egy-két katonai helyőrség ideig-óráig fennmaradását leszámítva - megszűnt. Théba elitje (főleg az Ámon-papság vezetői) 1075-ben Felső-Núbiába menekült, és helyi kisebb területi egységek székhelyeiről - a 3. katarakta közelében *Kaba/Kava, a 4. szomszédságában a Napatával szemközti Nílus-part közeli „szent hegy” (ma: Ĝebel-Barkal) - területéről kerülnek elő szórványleleteik az 1075-945 közti időben. 945-től újabb egyértelmű hatalmi+szakrális koncentráció figyelhető meg Napata és (a szemközti Nílus-parton) az említett „szent hegy” + (El-)Kurru település területén: láthatóan Napata a politikai, a túlpárt a szakrális (pl. királyi temetkezési) központ: ettől fogva létezik az egész Núbiára kiterjedő theokratikus „Kuš (Napata) királyság” állama. Ez D-en anektálta Ó-***Etyo_Lβi'**-t (*m' -r^{wä} /görögül: Meroé központtal), az Atbara-folyó torkolatvidékén is túl. *'Etyo_Lβi' az ókorban tehát a mai Szudán állam középső része volt a 4.katarakta fölötti Nílus-ártértől a Vörös-tengerig, D-en az Atbara vidékétől Eritreáig. Még D-ebbre szerveződött ***lúba/Alwa** a 2 Nílus-ág találkozásánál + a Kék-Nílus síksági-dombsági-előhegységi szakasza mentén, ahol már az ókorban az ősi Fauresmith-kultúra „peremi” túlélők: -N jelű, nagyon pigmentált bőrű („prenilota”) negridek is éltek ; { tőlük D-re pedig a „koMa” nyelvcsalád főleg negrid-negroid népessége, köztük

„prenilota” x k^w-jelű *paläo-k^wən* (r. „szilvid”) race x *boszkop* (omó-i ausztraliid x proto „szan”) elemek}.

„Kuš (Napata) királyság” érdekszférájába vonta a *Vörös-tenger parti Massza-βa~*’Aksz-úm térségét* is, amely ekkor még teljes egészében kusita nyelvű volt; és a hegyoldalakon már nagyon termékeny földű *A₁wát*.

Núbia és Ó-***’Etyo-βi’** ((Dél-A₁wa nélkül és a Kék-Nílus~Abesszin-felföld peremi részek nélkül, tehát a *főként* negrid-negroid lakta térségek nélkül értve)) őslakossága vörös „hamita”[☐] + afro-melanid(etiopid) alkatú, zömmel kusita(=hamita) nyelvű, (Jung)acheulo-levalloiso-mousterien utód volt. A W_B alatt a Sinai felől bevándorlók a Barkától a Nílus-deltáig „túlélő” Dabba (=emireh) kultúra népének zömét D-re szorították: ők Ó-***’Etyo-βi’** és az innen Akszúm közelébe a 9./8.sz. fordulóján elvándorolt ba’-*rēa* törzs *névadói*, akik régi szállásterületük **’Etyo-βi’ megnevezését is magukkal vitték új hazájukba*, és azt is így hívták ettől fogva; [az É-on, a Deltánál beolvadó Dabba-utódok meg a *mic-ra(im)* név „adományozói” ...].

☐= mára itt csak népesség-foltokban maradt fenn; Núbia „fekete” rasszokkal feltöltődése **NY-DNY-ről** az Ennedi felől Kr.e. kb.3.500-tól az *alacsonyfüvű* = „szahel”-övben a Közép-Nílusig jövő, -G jelű, szudánid rasszú, (már) szudáni nyelvű kisállat-tartók, és a tág értelemben vett nilota nyelvű, főleg *vatuszi* (vöröses sötétbarna szőrzetű, hatalmas lant-szarvú) *marhát tartó*, a Chari-folyótól~D-Dar-Fúr érintésével a Felső-Nílushoz a *magasfüvű* = „szudán”-övben K-re törő, T-jelű, nilotid rasszú negridek beköltözésének eredménye; {„út közben” NY-Kordofánból a ma csádo-hamitának mondott nyelvű népeket – köztük pl. a hauszák nyelvi őseit – a Csád-tóhoz lökve }. A Kr.e. 3.000~2.450 közti humid optimum idején = a *szaharai pásztor sziklaművészet klasszikus fázisának kialakulásakor* már az ős-ful-βe, berber és tuareg térségben is kezd elterjedni a vatuszi-ábrázolás is, a korábbi - az É-afrikai mediterrán partvidéken őshonos őstulokból domesztikált – kisebb szarvú tájfajták képei mellett; [mára egész Afrikában a vatuszi-gén dominál a szarvasmarha-populációkban].

A bantuid (D. Westermann: „fél-bantu” szudáni) nyelvű és rasszú népcsoportok (csak vaskori) eljutása D-Kordofánig: alig hatott Núbiára.

K felől az *afro-melanid(=etiopid) rasszú népességnek*, **DK** felől a „prenilota” és velük D-ről szomszédos negrid/negroid népességnek a mai Etiópia irányából történő „utánpótlása” folyamatos volt Ó-Etiópiában és Núbiában az iszlám előtt minden korban.

A Kr.e.10./9.sz. fordulójától „Kuš (Napata) királyság” *modus vivendi-re* jutott az addig ellenséges Egyiptommal; sőt az új típusú mumifikálási ill. temetési renddel együtt átvette az Ozirisz-kultusz visszaszorításának új egyiptomi ideológiáját is: még a túlvilágnak/alvilágnak sem Ozirisz, hanem Ámon az istene...

A Kr.e. 9./8.sz. fordulójától már **Kuš (Napata) Birodalom-ról** beszélünk; (híre olyannyira fennmaradt, hogy a római időkben Núbia Egyiptommal határos részei a „Nobata” nevet kapták az ekkorra már *egykori* fővárosról...).

A 8.sz. közepétől Kuš (Napata) Birodalom néhány, változó sikerű katonai expedíciót vezetett Felső-Egyiptomba; majd egy átütő sikerű, a Nílus-deltáig eljutó hadjáratot követően átvették az ország (zömének) irányítását, azaz a politikai~államigazgatási (sőt a szakrális) főhatalmat is: Kuš-i eredetű volt Egyiptom

Kr.e. 775-653 közötti, az ottani sorrendben XXV.-nek (vagy - a hellénizmus idején - etiópnek)mondott dinasztija! Vannak jelei, hogy D-en a Nílus-forrásokig (Ugandáig) tartott Kuš hegemoniája: vagyis ekkor a teljes Nílus - a Föld leghosszabb (kanyarjaival ! 6.690 km-es) folyója - a Kuš (Napata) Birodalom (és vazallusai) területén folyt!

A 653-as kudarc/kivonulás után 2 nemzedékkel később fővárosukat is Egyiptomtól távolabbra helyezték át: ez lett az Atbara torkolatán túli (görögösen) **Meroé**, a tkp. Ó-^{*}Etyo_Lβi' székhelye; ekkortól Meroita Etiópiáról” lehet beszélni *az egész fennhatósági terület (= az egész állam) kapcsán, amelynek még(!) része Akszúm...*

{ Meroé~Akszúm valós, „gyalogos” távolsága ± 900 km; annyi, mint a Szt.Korona alá tartozók: Fiume↔Gyimesek/Tatros légvonalban }.

Az Akszúm-környék szerepe

Az Akabai-öböl közeli (Beidha) periférikus Natuf-neolitikum tengeri kereskedelme folytán az élelemtermelés gondolata és gyakorlata áterjedt a Vörös-tenger szudáni, eritreai, dzsibuti és szo-máliai partvidékére, majd a belsőbb területekre is: a Kr.e. 7.é-e-ben itt domesztikálták a *vad-szamarat*, majd a HL₂/HL₃ határán a *tef-et* + a *vad-cirkot*, és (gyöktörzséért+gumójáért) az *ensze-tét*; a Rudolf-tó környéki vörös„hamiták” az *ujj(as)kölest*; az ekkor még Közép-Nílus bal parti csado-hamiták a cirok példájára náluk őshonos „*sás kölest*”. A HL₂ ariditása elől Jemen (ekkor még) *nem orientálid és nem arab(!)*, hanem indo-melanid rasszú, kárjai-rokon nyelvű -R, -ⁿT/ⁿD jelű - még *prámegalit* - népeinek egy része átkelt az Atbara mentén egészen a Nílusig hatolva [*más földrajzi elhelyezkedése miatt a mai Etiópiától megkülönböztetendő, ezért] Ó-^{*}Etyo_Lβi' –nak mondott nevű területre.*

A vad datolyapálma Pizon/Diyala menti, a Dalma kultúra-beli nemesítése - termesztéstechnológia és vetőmag - Elám közvetítésével eljutott til-W/Mun eo-Ubaid kultúrájába is, onnan a Hormúz-tengerár elől bárkákon menekülőkkel Ó-^{*}Etyo_Lβi' partvidékére, majd belső területeire [a *nemes-datolya* eredeti, Diyala-menti „támár” nevét az itt *őslakos kusiták, majd az etiópiai D-arab* nyelv is átveszi]; a Kék-Nílusnál „rögtön” (Kr.e.kb.4.200) domesztikálták [a vadkává „szomszédját”!] *az itt (is) őshonos vad olajpálmát.* Ugyanekkor a Közép-Dar-Fúr~±Meroé közt még meglévő savanna-övben élő, ekkor (már és még) a kusita Sprachbundhoz tartozó, zömmel állattartó (b)-n, -K és -sz jelű népek utóbbi (=sz jelű) „köreiből” egy harcias csoport elvándorolt Felső-Egyiptomba, és *helyi alapokból megszervezte a Nagada-II.(=Gerze)-kultúrát*; törzsfőnökük etnogénusz-neve *az e kultúrából kialakuló egyiptomi államban az államfő fő* titulusává (meszu→neszu = király) vált; *Téba (majd görög: Théba) „őslakos-városba” tették székhelyüket: új neve „a király(i) [város]” lett, azaz *M/Wəs_L et; Egyiptomot mindenki (szomszéd, utóbb betelepedett nép) *erről* nevezi *w/misz_Lr*-nek; (a hükszoszok+héberék kivételével: ők csak az É-i területen éltek: az *ottani egyik* terület-nevet - *mic_Lra(im)* - vették át; de a 2 név csak hasonlóan hangzik).

A *D-arabok* (kezdeti vas-ismerettel, ld. Sába királynőjének kapcsolatai a már kora vaskori Salamon-i állammal) a Kr.e. 8.sz.-tól kezdtek áttelepülni a mai Port Szudán~Dzsibuti közti „szahel”=alacsonyfüvű szavannás partokra, (*akkádós* !)D-arabosodott *tigré*, és már „ősrege” D-arab nyelvű **maḥara/ᵃmḥara* törzsek főleg Massza~βa~ *’Aksz~úm térségébe. Ide a 7.sz.-ban Arábia felől „áttérjedt” a vaskohászat, majd az Atbara mentén a Közép-Nílusig. [Egyiptomba Kr.e. ± 600-ra ÉK-ről (az asszírok révén) jutott el a vaskohászat ismerete]. A Kártum-(Khartoum-) közeli **Meroé** és környéke a Kr.e. 1.é. 2.felében *Afrika vasipari centrumává* vált. A D-arábiai késő-és poszt-megalitikum területéről átkerült a phallosz-kultusz is, amely utóbb a vas-ismerettel együtt Kamerun ill. a Benue~Niger térség felé is eljutott. Meroé szervezete megtartotta a görögből számunkra Etiópiának átírt állam-nevet is; [Fülöp apostol (ilyen értelemben vett) etióp főtisztviselő zarándokot térített meg]; a * m’ –Kurru/Mukurra nevet inkább csak a tágabb értelemben vett Núbiára használták, (Alwa és Akszúm nélkül értve).

Akszúm-ban a D-arabok a Meroé-i „központot” itt főként képviselő ba’-réa nép ekkorra az őslakosokkal történt teljes antropológiai egybeolvadása okán a „feketebb”: „prenilota”+afro-melanid népeket *’etyo~βi’, az inkább europoidokra hasonlókat (a vörös,„hamitákat”!) *ᵃgau’* néven ismerték meg. Akszúm valószínűleg a Kr.e. 6.sz.-ban szakadt el Meroé-tól. A függetlenedő, majd független Akszúm állam területére az intenzív D-arábiai kapcsolatok során átkerült *a meredek lejtők teraszos művelése* is, hogy innen terjedjen tovább a késő-megalit phallosz-kultusszal + más megalitikus jelenségekkel együtt egészen DK-Afrikáig. *A Kr.e. 5.-4.század volt Akszúm állam (első) fénykora.* Akszúmból zömmel e D-arab nyelvű népek: **maḥara/ᵃmḥara+tigré* szervezték meg a mai értelemben vett Etiópiát, több őslakos (vörös,„hamita”+etiopid) kusita nyelvű népet *nyelvcsere*re készítette.

A tigrék „akkádós” = K-sémi ősei hozták a Hormúz-szoros környékéről (ld. késő-sumér „Magan”, a Kr.e.-i 2.~1.é.-ben is ismert itteni Regama helynév, stb.) a D-turáni~É-iráni térségből a „nártok” által a Kr.e. 4. ée.-től terjesztett [általuk a médekhez, így a perzsákhoz is eljuttatott] *māgusz= szakrális fejedelem, papkirály *szót*, ((értelme Iránban később „titoktudóvá”→varázslóvá, jóssá módosult)); a tigrék ősei - eredeti értelmében a szót, de magát az intézményt is – előbb az Arab-félsziget Vörös-tengeri (nyelvileg D-arab) D-i partvidékére - Tihama tájaira - , majd Akszúmba is áthozták: még a közelmúlt etiópiai császárainak titulusa is m/nāgusz volt...[*az eredeti* D-araboknál, de több más NY-sémi népnél is a főhatalom gyakorlóját a *mlk=mālik=„úr” szóval nevezték meg].

Nagy Sándor egyiptomi hadjárata után *a hellénista* Ptolemaiosz-dinasztia kereskedelmi érdekektől vezérelt „fennhatósági területe” magában foglalta Napata és Meroé városát és környéküket is, és az Atbara ősi közlekedő útja mentén elért Akszúm állam határáig. A görögök az akszúmiaktól úgy tanulták meg, hogy „a feketebőrű = *’etyo~βi’ ”, és ez így került be a nyelvükbe. Ettől fogva neveztek *bárhól* az általuk megismert Afrikában vagy másutt *minden pigmentáltabb bőrű embert „aithiops”-nak*, Afrika kontinens egészére(!) is átvive az „Aithiopia” megnevezést. [Utóbb általában véve „a sötét(ebb)”, sőt „a fekete” szinonímája lett náluk „az aithiopsz/etióp”].

(„Afrika szarva” *nyelvi* D-arab jellegét erősítette az is, hogy a Bab-el-Mandebnél a Krisztus születése körüli időkben az Arab-félszigetről újabb jelentős D-arab nyelvű népesség költözött át az afrikai oldalra).

A korai kereszténység hittérítői a Nílus→Atbara úton érték el Akszúmot: itt az államszervező törzsek tértek meg.

A D-arab nyelvűek vezette *Akszúm állam* a Krisztus születése utáni 4.sz. közepén megszállta az Arab-félsziget Vörös-tenger túparti (=„szemközti”)részeit, majd megtámadta és szétzilálta a kusita vezetésű és nagyrészt kusita népességű *Meroé államot*; (Akszúm állam 2. fénykora). A hódító Akszúm a Meroé városától É-ra élöket - nyilván a dominánsan vörös„hamitákat” ill. europid/europoid rasszúakat - „vörös noba”, a D-ebbieket „fekete noba” gyűjtőnéven nevezte meg; a Núbia/núbiaiak fogalom legtágabb alkalmazása volt ez: > Núbia = Meroé állam <...

Az *iszlám* és vele az É-arab népesség É→D irányban tört előre a Nílus mentén, (nem pedig pl. Mekkából/Dzsiddából áthajózva --- a harcos beduint elbírta volna a bárka, de a tevéjét? ...); az Atbara mentén pedig Akszumba: a D-arab nyelvű államszervezők zöme monofüzita keresztény maradt, a környező kusiták zöme iszlamizálódott.

Egyiptom (és Núbia) É-Afrikában.

Jó gyakorlati, de egyúttal természetföldrajzi határa is a K-Szaharának, a K-i alacsonyfüves szavannának (=„szahel”öv) majd a K-i fás-ligetes magasfüves szavannának (=„szudán”öv) NY felé a 24~25. K-i hosszúsági fok: ez ma is államhatár (Líbia és Egyiptom között), majd az Uweinat-hegyektől D-re {a *Fúr* nevű, mára elnégeresedett testi jellegű, önálló nyelvcsaládhoz tartozó népességtől nevét nyert } (Közép-) Dar- Fúr-i hegyvidék Marra-hegycsúcsáig húzható egy „elvi” sáv(„vonal”), ettől D-re már a Nílus vízgyűjtőjének NY-i határa a mérvadó. A Nílus-völgy egyiptomi szakasza a K-Szahara legnagyobb, egybefüggő - hosszú~keskeny - oázisa...A K-Szaharában van még néhány fennsík ill. pl. a Gilf-hegyek magaslatai, és persze jó néhány kisebb-nagyobb oázis is, sőt a tengerszint alatti mélységű lefolyástalan medence is (legnagyobb a Kattara-mélyföld, de ilyen a Szíva-oázis környéke is). A fent említett határ természetföldrajzi alapja a Líbiai Nagy Homoksvatag (Szívatól a Gilf É-i lábáig), amely a legcsapadékosabb~legkevésbé meleg pluviális-szakaszokban is svatag volt. Az összes többi terepfelület a W₂ (Kr.e. kerekén 40.000) óta mindig, egészen Kr.e. kb.1.300-ig *valamilyen* mértékben vegetációval fedett volt: az Uweinat-tól É-ra a terepmagaslatokon a pluviálisokban K-mediterrán makkiával, sőt a Líbiai-fennsíkon ún. nyílt (= nem záródó, hanem laza szerkezetű) K-mediterrán örökzöld fák ligeteivel (zömmel lombosok, elegyedve boróka-fajokkal, aleppói fenyővel, stb. is). Az oázisokban és a rétegvíz előbukkanások mentén, ill. a kötöttebb talajú vádikban vízigényes(ebb) lombos fák és cserjék laza szerkezetű ligetei éltek, az összes többi - klímazonális - térszínen (a futó~vándorló, ezért tar homokbuckákat kivéve) különféle talajtakarást adó mediterrán ill. szavanna-övi magaskórók és vadfű-félék. A pluviálisok csapadékosabb fázisaiban a fás(„erdős”)/ligetes szavanna fás-szárúí közül elsősorban az Acacia-fajok hatoltak Gilf-nél is É-abra. Az É→D irányban teret nyerő mediterrán, és a D→É irányban teret nyerő

szavanna-fajok (a növényfajok is, de különösképpen az állatfajok) *ökológiai* („zöld”-)folyosói *összetalálkoztak, és a fajok egy része „átment” a szomszéd éghajlati~életteni övbe.* Ezen ökofolyosók között azonban mindenkor hatalmas sivatag-foltok maradtak meg, (nagyon hasonlóan a mára egyedüli *ilyen* folyosóként megmaradt Nílus-völgy menti sivatagok elhelyezkedéséhez). Aztán a kiszáradások (=interpluviálisok) idején néhány faj kisebb populációi „a szomszédban” maradtak: így találunk ma eredetileg szudán/szahel-övi Acaciákat a *mai, összeszűkült* mediterrán öv mai sivatag felé néző szegélyein; vagy ugyanezért találtak eredetileg „mediterráneum-déli peremi” halfa-füvet (*Stipa tenacissima*) saját Nílus-árterük és a sivatag peremén és másutt is az őskori~ókori núbiaiak, közel másfél ezer éven át: szemfödél céljára... És persze: az említett ökológiai folyosókon „ballaghatott” fel a messzi É-ra - az Atlasz-hg.-ig ill. Egyiptomig - a sahel/szavanna-lakók közül pl. a zsiráf, vagy a még D-ebbi erdők lakója, az okapi is. És a bővebb csapadékok egykor tavakká összegyülemzése csábította *az akkori Szahara közepére(!)* e folyosókon át a vizilovat vagy a krokodilt...

És persze: alkalmas – a mai É-libanonihoz, D-anatóliaihoz, krétaihoz, szicíliaihoz hasonló - volt az éghajlat ahhoz, hogy az említett térségekből a szél által repített (szárnyas) fenyő-magok a Szahara-közepi hegyekben kicsírázzanak és erdőkké nőjenek: valódi ciprusokról, aleppói fenyőkről tudunk ott, ahol ma túskebozót is csak elvéve marad meg... És a vonuló madárrajok is megpihenhettek, sőt telelhetek a Közép-Szaharában, és megérkezésükkör a bélcsatornájukban lévő mediterrán bogycs-gyümölcsűek magját itt elhullatván, azok is kikeltek és elszaporodtak. (A vonuló vízimadarak lábára a „felszállási területen” ragadt ikrákból halak keltek ki a Közép-Szahara tavaiban ! --- lévén e tavak vízgyűjtői lefolyástalanok, és kapcsolat nélküliek akár a Niger-rendszerrel, akár a Nílussal, nincs más lehetőség a Kr.e. 2.450 - helyenként 1.300 - *előtti* tavak fenékretegeiből, a korabeli emberi szálláshelyek hulladékai közül előkerülő, vagy éppen a közép-szaharai sziklarajzokról ránk köszönő hal-„emlékek” magyarázatára).

E „paradicsomi állapotok” (a vízi állatokat/növényeket kivéve) legtovább a közép-szaharai hegyek É-i lejtőin vagy a vádik zugaiban tudtak fennmaradni. [A ma még élő vagy a közelmúlt-ban elhalt legöregebb *Cupressus/ciprusfa*-egyedek az évgyűrű-számlálás vagy a faátmérőből becslés alapján a Kr.e. 2. évezred közepén keltek ki magjukból; kb. 80-100 éves koruk óta, tehát 3 és fél ezer éve (!) folyamatosan termik a csíráképes magokat, (ma is!), de az utódok vagy „meg sem tudnak születni”(=ki sem tudnak kelni), vagy a kicsírázást követően hamarosan elpusztulnak a *mai közép-szaharai* - csak a legjobb zugokban félsivatagi, másutt sivatagi - éghajlati viszonyok között].

A Nílus-oázisbeli Egyiptom a történelem *perifériájához (!)* tartozott – ahová minden csak megkésve és „provinciális” szinten jutott el - a neolitikumban, az eneolitikumban (kőrézkor+rézkor) [együtt: Kr.e. 6/5.é.ford.-tól a 4.é.végéig], majd a kellő időben ide el sem jutó korai vaskorban (= az Újbirodalom szétesésétől Kr.e. 775-ig). *Átlagos* „teljesítményű” 775 után a Kuš Birodalom keretei között, majd az ezt követő perzsa, görög/hellénisztikus, és a római* hatalom idején. [* amely itt is megtartotta a *görög nyelvű* adminisztrációt]

Összteljesítmény szempontjából világtörténelmi csúcshatáron számít {az ország-egyesítés (archaikus kor: I. és II. dinasztia) utáni} Ó-, Közép-és Újbirodalom időszaka - a Kr.e. 27. ~11. század közötti kb. 1.550 évnyi periódus - , (amelyet inkább csak a politikai ill. államszervezési szinteken zavart meg a birodalmi szakaszokat elválasztó ún. átmeneti korok 1 ill. 2,5 évszázadnyi dezintegrációs visszaesése).

Látványosan „csak” eszméletörténelmi - valójában: *kijelentés történelmi* - „alközpont” szerepe volt Egyiptomnak (főleg az ország É-i, Földközi-tenger közeli részeinek) a monotheista vallások szempontjából: a/: a héber Ábrahám majd Jákób rövid itt-tartózkodása után József főtisztviselői szerepe a húszszáz-fáraók udvarában; a zsidók egyiptomi fogsága majd kivonulása; Mózes itteni születése és ifjúkora, a hellénizmus-kori nagy zsidó diaszpóra; az Ószövetségi Szentírás görögre fordítása (Kr.e. kb. 250~150 között); b/: a Szent Család ide menekülése pár évre; igen korai keresztény misszió; az alexandriai pátriarkátus vonzáskörzetében működő bölcsek teológiai tevékenysége; a kereszténység egész ÉK-Afrikára kiterjedő kopt ill. etióp válfajának kialakulása; c/: az iszlám kairói szellemi központja.

A késő őskori~órkori Egyiptom és É-Afrika középső részei: (egyszerűsítve: Egyiptom és a tágra vett Közép-Szahara + középső „szahel/szudán”öv).

Majdnem „tohu va bohu” a mai sporadikus ismeretek szintje, (főleg, ha Egyiptom és NY-Ázsia, vagy Egyiptom és ÉK-Afrika - főként a Kuš Birodalomba eső részei - kapcsolatainak feltártságához hasonlítjuk). Amíg a W_A óta a Nílus-mente és egész ÉK-Afrika acheulo-levalloiso-mousterien kultúrájú volt, addig a Közép-Szaharában és az ettől NY-ra lévő É-Afrikában előbb levalloiso-mousterien, majd aterien: ez utóbbi kultúra „elkerülte” Egyiptomot, és népében láthatjuk a hamita nyelvi ágon belül a libico-berber (in pot.: tuareg) nyelvűek őseit. Az A-L-M utódai pedig a csádo-hamiták és a kusiták. Az óegyiptomi nyelvűek az itt esősebb-hűvösebb „jégkor” végén jöttek a Nílushoz (a Szebilikultúra egy részének hordozói) az Arab-félszigetről, a sémi nyelvűek szomszédságából. A libico-berbereket élelemtermelésre az impresso-(cardium-)kerámias levantei hajósok tanították meg: az Atlasz-hegység előtti partvidéken a Kr.e. 7.é. végén megtelepedve. A kusiták ilyen „ihletése” ugyancsak a Kr.e. 7.é.-ben kezdődött a Vörös-tenger szudáni~szomáliai részén partra szállt Natuf-osok jóvoltából. A Nílus egyiptomi szakaszáról egyetlen ekkori szórványlelet került csak elő Heluánál, néhány további korai szórványlelet a Nílustól NY-ra lévő oázisokban és a Barka térségében került elő, „halvány” elő-ázsiai jelleggel...

Líbiai (ill. saharai) libico-berberek „honosították meg” Egyiptomban a toll-fejleszt, mint harci/hatalmi + rituális „kelléket”; a Kr.e. 4.500~3.500 közötti Badari-kultúrából már ismert.

Az akkor még csapadékos Közép-Szahara felől a HL₃ viszonylagos szárazbodásai idején libico-berber pásztorok költöztek a Nílushoz, és itt is elterjesztették ábrázolási szokásukat: Áton-napkorongot rajzoltak állat-totemeik (állat alakú isteneik) szarvai közé: az Áton-napkorongot Egyiptomban először a Nagada-I. (=Amra) kultúrában ábrázolják így, Kr.e. 3.500-tól.

A Földközi-tenger Atlasz-menti partvidékéről a kerámia és az élelemtermelés a Közép-Szaharába a mainál sokkal humidabb HL₃-ban és a HL₄ elején terjedt el: ez az ottani sziklaművészet (marha)pásztor korszaka, általában Kr.e. 5.100~1.550 között { I + J fázis }. De a vadász kultúra is egyes helyeken tovább élt kb. Kr.e. 4.000-ig; ez a G -fázis vége: ugyanúgy a ♀-keselyűt ábrázoltak egy főpapnő/istennő „fejfedőjeként”(leírója

egy az idő tájt népszerű regény-hősnőről „Antineá”-nak nevezte el), mint ahogyan kb. egy évezred múlva az egyiptomi államot, és „megtestesítőjét”: a fáraót védő isten/istennő, pl. Mut(♂) vagy Nehäbi t(♀) esetében szokássá lett. [A Közép-és NY-Szaharában - nyilván a HL₂ aridabb vége felé É-abra húzódó kisebb számú negroid „elem” hatására ún. „néger-maszkos” ábrázolások is előfordulnak, de negroid/negrid csontváz még nem került elő a HL₃ humid optimuma (Kr.e.3.000~2.450) előttről: talán éppen azért, mert akkor még nem élt itt jelentősebb negrid vagy legalább negroid populáció].

A Chari-folyó felső folyása környékén a Kr.e. 4.é. elején domesztikált *vatuszi*-szarvasmarha tájfajta jellegzetes lant-alakú nagy, széles szarvának ábrázolása a közép-szaharai sziklaművészetben kb. Kr.e. 2.450 után egyértelmű, *ezt* nevezik a *kései* (marha)pásztor-stílusnak; de a mediterrán partvidéki őstulokból a cardium-osok által redomesztikált, apró szarvú vagy szarvatlan tájfajta és a vatuszi tájfajta első hibridjei már Kr.e. 3.000~2.450 között feltűnnek, *ez a középső (v. java)* (marha)pásztor-stílus egyik biztos kormeghatározója. E 2 stílus közös neve a „későbbi v. klasszikus”(= J fázis), míg az 5.100~3.000 közötti, még csak a D-mediterrán tájfajtát ábrázoló a *korábbi* (marha)pásztor-stílus (=I fázis). (A későbbi stílus idejéből már került elő a Közép-Szahara D-ebbi részéről negroid csontváz is: ha még csak kis csoportokban is, de kezdtek É-ra vándorolni a négerék).

A klasszikus (marha)pásztor-stílus kultúrájának líbico-berber nyelvű hordozói *esetenként* kapcsolatba kerültek az Ó- és a Középbírodalommal. Főleg az Óbírodalom ábrázolási stílusa és a kortárs szaharai sziklaművészet között mutatnak ki a művészettörténészek egyrészt „Szahara felőli” hatásokat, másfelől vitathatatlan, hogy a Közép-Szaharában látható bárka-ábrázolások „1:1-ben” predinasztikus, archaikus kori és óbirodalmi *nilusi* bárkák látványa/vázrajza(!) alapján készültek olyan tájakon is, ahol több ezer km-es körzetben soha sem lehetett folyami-hajózni.

Sőt, mivel a Kr.e. 4.é. közepén az Örmény-*Tawro(„Taurus”) térségéből szőlőtermelő és nemesített olajfát ültetvényszerűen kezelő népesség költözött a Nílus-deltától NY-ra, és a Líbiai-fennsík akkori örökzöld tölgyesei és makkiája helyén kiterjedt olajfa-ültetvényeket létesített, már az egyiptomi államegyesítés idején - az ún. archaikus korban - az egyiptomiak a líbiaiaktól vagy ét-(olíva-)olajat vettek, vagy „pacifikáló” hadjárataikon igyekeztek azok olajfa-ligeteit elpusztítani.

Kr.e. 1.550~kb.1.525* között Egyiptom és a Sínai-félsziget Földközi-tenger közeli részei felől 3 egyazon kiváltó okú „hullám” szüntette meg - előbb csak a mai Tunézia térségében, majd igen gyorsan a Közép-Szahara belső vidékein is - az itt több, mint 3 és fél évezredig virágzó (marha)pásztor neolitikumot: *a hükszoszok (és szövetségeseik) elüldözése a Nílus-deltából és környékéről*, és a thérai vulkanizmus miatt pl. a DK-mediterrán partvidéket is letaroló *cunami*. [* = kb. ekkor tört ki a thérai vulkán, ill. szakadt be a mai kaldera (=üst) közepe]

Először is: maguknak a hükszoszoknak a kisebbik része nem húzódott vissza Szíria-Palesztina térségébe a többséggel, hanem a Földközi-tenger partján NY-ra menekült a maga lótartó~fogatos közép-bronzkori

kultúrájával. A sziklaművész őslakos libico-berberek „azonnal” megörökítették a „szárguldó” fogatokat („*repülővágta stílus*”); e gyors anyagmozgatási mód a korábbi karavánutak mentén mindenütt kiszorította a bármely más mállás állattal (itt és ekkor még: főleg a számmal, ritkábban az ígás ökörrrel) korábban megoldott áruszállításokat.

Az Újbirodalmat Felső-Egyiptomból megalapítók azonban hükszosz-üldöző és expanziós hadjáratokba kezdtek; ők és a cunami a Sínei akkori É-i „amálekita” (+ gázai) részéből egy késő-megalitikus kis népcsoportot üldöztek el, akik vízen Tunéziáig menekültek: itt még néhány évszázadig építgették megalitikus sírjaikat, majd „hamarosan” a fogatos transz-szaharai tranzit fő szervezőivé lettek. De az Újbirodalom korai urai a Líbiai-sivatag harántolásával is „utána mentek” a NY-ra menekült hükszosz néprészeknek, ill. azok új szállásterülete elszigetelésére közép-szaharai szövetségeseiket kerestek. Így a XVIII. dinasztia madármaszkos szertartás-végző papjainak, papnőinek ábrázolásai nem csak Egyiptomban, hanem a Közép-Szahara sziklafestményeiről is ránk néznek 3 és fél ezer év távolából...

Végül: a Kr.e.13.sz.-tól rohamosan és ugrásszerűen sivatagosodó hazájukból a libico-berberek egy része a Nílus-delta közelébe költözött, néhány generáció alatt kulturálisan egyiptomizálódott, de a paraszti munka helyett inkább a katonáskodást választotta: az egyiptomi hadsereg legütőképesebb alakulatait adták ezek a líbiaiak, nem ritkán saját - Líbiában maradt – egykori rokonságuk ellen is harcolva. Aztán úgy megerősödtek, hogy *átvették a hatalmat előbb egész-, majd „csak” É- Egyiptomban: ez a XXII. vagy (görögösen ejtve) líbiai dinasztia, Kr.e. 945-715 között.*

A Nílustól NY-ra, de még *a K-Szaharában lévő oázisok* (egy részének) régészeti feltárása éppen csak megkezdődött; továbbá *a Gilf* sziklarajzait az Almássy-féle felfedezésük óta senki nem vizsgálta érdemben; így a néhány megalitikum-gyanús leleten, meg azon a feltételezésen túl, hogy ^Usziri/Ozirisz isten „Ament’^L et”-je (= a holtak NY-i birodalma ideájának „tárgyi” háttére) akár valahol itt is lehetett: ma még semmi érdemmit nem tudunk.

„Te tevéd a tevét tevéd...”

A dromedár (= 1 púpú teve) vad alakja az Arab-félszigeten és (a jégkori regressziók idején a Hormúz-i szoroson átkelve) a mai D-Iránban élt; (mára éppúgy teljes mértékben „beolvadt” a domesztikált/nemesített fajtákba, mint az egykori vad-datolya...).

Stilizált, teve-udvarlást ábrázoló a gyakorlatilag egykorú - a Kr.e.4./3.évezred fordulója körüli - *elámi* (= mai DNY-iráni), *egyiptomi* (=Narmer-paletta) és *gibraltári* (=„gemma”-szerű) „art mobilier”; ez egy „ilyesmit” előállító Perzsa-öböl környéki műhelyre utal, ahonnan már megszokott vízi kereskedelmi úton luxus-cikként jutott a felső-egyiptomi uralkodóhoz, hogy a helyi művészek a palettájára is átmásolhassák; és a Sínei Földközi-tengeri partjairól hajón indulókkal (pl. megalit kultúrájú elvándorlókkal) juthatott csak el a

távoli NY-ra. (Stilizált, sőt valószínűleg kultikus/misztikus célú mindhárom ábrázolás, mert a természetesnél jóval hosszabb nyakkal ábrázolják a 2 tevét, de állatföldrajzi + egyértelmű faji bélyegek szerint sem lehetnek zsiráfok).

Az Óbirodalom vége felé (Kr.e. 2.300 körül) olyan ábrázolás bukkan fel Egyiptomban (nyilván import luxus-cikként ide jutva), ahol tevét és embert *együtt* ábrázolják, de a tevéen (még?) nincs kötőfék, pányva, stb.

A hükszosz-kori héber Ábrahám pátriárkának már (mutatóban) volt egy-két házasított tevéje, majd az Újbirodalom kezdő = XVIII. dinasztiája (Kr.e.1.550~ ~1.075) idején már Egyiptomban is ábrázoltak *málhahordó tevéket*. Sőt: a Kr.e. 2.évezred végére *Egyiptom hadseregének már voltak tevés harci alakulatai* is.

Nem tudható ma még, hogy *a közép-szaharai legkorábbi teve-ábrázolások* e Krisztus előtti időkből valók-e, vagy csak Krisztus születése után 647-től, amikortól É-Afrikában *az iszlám harcias beduin arabjai „tevegelve” hirdették a Prófétá tanításait* ott, ahová lóháton már nem lehetett eljutni, hiszen a lónak sok és friss(!) ivóvízre van szüksége, (meg időnként árnyékra is).

Az iszlám-arab tömegek(!) átköltözése É-Afrikába azt eredményezte, hogy ma a Föld mintegy 1 milliárdnyi moszlimja közül 10-ből 3 *É-afrikai*: hamita+arabizált hamita+arab+néger.

Írta: Bolla Sándor